

Het kwaad als economische macht en realiteit - over globalisering en kredietcrisis in het licht van *Het Kristalpais* van Peter Sloterdijk

Trinus Hoekstra

'Het kwaad als economische macht en realiteit', zo luidde de opdracht voor mijn inleiding van vanavond. Ik heb de inleiding als ondertitel gegeven 'over globalisering en kredietcrisis in het licht van *Het Kristalpais* van Peter Sloterdijk. Als we het over 'economie' hebben, hebben we het tegenwoordig over 'globalisering', dat wereldwijde verband waar onontkoombaar deel van uit maken. Als we in deze dagen over 'economie' spreken, betekent het ook dat we spreken over de kredietcrisis of over de economische crisis, een recessie, of zelfs een depressie. Waar zit in dat alles het kwaad? Is globalisering een kwaad? Is de crisis een kwaad ... of is het een kans op fundamentele verandering? Ik wil met u die vraag naar het kwaad vanavond onderzoeken in het licht van *Het Kristalpais* van Peter Sloterdijk.

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk heeft een boeiend essay geschreven over globalisering. Zijn benadering van globalisering laat zich typeren als een 'sferologische'. De mens is volgens Sloterdijk een sferologisch dier, dat niet anders kan dan zich bergen in het bestaan, door zich te omgeven met een ruimte, een sfeer of immuunstructuur, waarin hij of zij zich geborgen weet, een thuis (een gebouw van stenen) of zingeving (een huis van woorden en gedachten). De brandende bestaansvraag in de moderniteit is volgens Sloterdijk dan ook niet waar we vandaan komen of waar we heen gaan, maar waar we zijn. Hij benoemt globalisering in termen van 'wereldbeleving', oftewel de beleving van een wereldbeeld. Zijn benadering hiervan raakt aan een spirituele, zinbelevende of zingevende dimensie. Ook benoemt Sloterdijk nadrukkelijk de betrokkenheid van kerk en theologie bij het proces van globalisering. Overigens klinken volgens hem kerkelijke en theologische stemmen te weinig door in het intellectuele debat over globalisering. Dit debat wordt gedomineerd door economen, politicologen en sociologen.

De Duitse titel van het werk luidt *Im Weltinnenraum des Kapitals. Für eine philosophische Theorie der Globalisierung* (2004). De Nederlandse vertaling van het essay is in 2006 verschenen onder de titel *Het kristalpais. Een filosofie van de globalisering*. De vertaling van het essay werd sinds het voorjaar van 2005 aangekondigd onder een meer letterlijke vertaling van de titel: *De binnenwereld van het kapitaal*. Het probleem met de titel lag voor de vertaler in het door Sloterdijk aan Rilke ontleende - en niet gemakkelijk met een Nederlands equivalent vertaalbare - woord 'Weltinnenraum'. In de vertaling wordt dit woord dan ook weergegeven met de germanistisch klinkende term 'wereldbinnenruimte'. Deze term raakt gelijk wel de kern van het essay van Sloterdijk. Het gaat erin om het 'verhaal', de sfeer waar wij hier levend in het rijke Westen in gevat zijn, het verhaal van de globaliserende beweging van het kapitaal.

God is terug?

Het essay laat zich lezen als een 'Hoe God verdween uit Jorwerd' op wereldformaat. De traditionele kerkelijke en theologische constructies en verwoordingen over de relatie van God en de wereld sluiten niet meer aan bij de huidige wereldbeleving. Tegelijkertijd is er echter vanuit de huidige wereldbeleving een enorm zoeken gaande naar de 'zin' van de wereld. Het verhaal van het kapitaal dat de wereld omcirkelt, is volgens Sloterdijk te beperkt om de huidige wereldervaring te verwoorden. Er is een enorme behoefte aan een groot verhaal dat ons zinvol omvat en vertelt waar we samen geborgen zijn. In die zin is volgens Sloterdijk God en de vraag naar God terug, als de vraag naar een werkelijkheid die ons zinvol omvat en draagt. We zouden in deze tijden van kredietcrisis en economische crisis kunnen zeggen dat dit zoeken naar een ons omvattend verhaal nog urgenter is geworden nu het verhaal van het kapitaal zich juist zelf in een diepe crisis bevindt.

In relatie tot deze zogenaamde 'terugkeer van God' merkt Sloterdijk uitdagend op dat theologen zich niet langer 'theologen' moeten noemen maar 'theopoëten', oftewel in plaats van 'Goddenkers' moeten worden tot 'Goddichters' of 'Godmakers'. Volgens Sloterdijk kan God niet meer binnen een godsdienstig beleefd wereldverband 'na-gedacht' worden. Het huidige dominante wereldbeeld is in vergelijking met voorgaande wereldbeelden Godloos geworden. Willen kerk en theologie een rol spelen bij het maken van een nieuw groot verhaal waarin mensen zich 'thuis' voelen in deze wereld, dan zullen 'theologen' moeten worden tot 'theopoëten', want God moet opnieuw ontworpen worden.

Geschiedenis van de globalisering

Volgens Sloterdijk is kenmerkend voor het huidige tijdsgewricht dat we leven in de tijd van de globaliteit. We beleven de wereld als één vervlochten geheel. 'Globalisering' is volgens hem feitelijk dan ook een achterhaalde term. Het staat voor het proces dat heeft geleid tot de huidige tijd. Dat proces is volgens Sloterdijk grotendeels voltooid, waar we nu vooral mee te maken hebben is het ons instellen op de globaliteit. Wáár we ons daarmee op in te stellen hebben is dat andere mensen, waar

ook ter wereld, ons onontkoombaar dicht op onze huid zijn komen te zitten.

Volgens Sloterdijk is de globalisering ooit begonnen met de wijze waarop de Grieken de kosmos bekeken. Voor Aristoteles was de hemel de buitenste schil van de bol die alles bevat, maar door niets bevat wordt. Het in gedachten meten van deze hemel betekende het voltrekken van de eerste hemelse globalisering. Over deze kosmos werd gemediteerd aan de hand van een kosmosbol. In zijn eerdere werk *Sferen* (waarvan de eerste twee delen *I: Bellen – microsferologie*, *II: Globes – macrosferologie* – in 2003 in een Nederlandse vertaling zijn verschenen, dit voorjaar verschijnt het derde deel *Schuim*), in dit werk tekent Sloterdijk dit wereldbeeld uit aan de hand van de mythische figuur van Atlas. De vraag wat Atlas op zijn schouders draagt, roept volgens Sloterdijk binnen het huidige wereldbeeld grote verwarring op. Men is geneigd om te antwoorden dat Atlas de Aarde op zijn schouders draagt. Het beeld dat de Aarde rond zou zijn, was echter voor de Grieken nog niet gangbaar. Atlas draagt het universum op zijn schouders in de vorm van een kosmosbol. In de geborgenheid van die bol bevindt de Aarde zich.

De werkelijke aanzetten tot globalisering liggen volgens Sloterdijk met de kosmosbol in de rationalisering van de wereldstructuur. De kosmologen uit de Oudheid goten voor het eerst de totaliteit van het zijnde met morfologische ernst in een sferische vorm en boden deze stichtelijke ordeningsconstructie ter beschouwing het intellect aan. De blijde boodschap van het medium is dat de mens geborgen is in het universum en niet uit het heelal kan vallen.

De aardse globalisering werd in praktische zin voltrokken door de christelijk-kapitalistische zeevaart en in politieke zin geïmplementeerd door het kolonialisme van de Oud-Europese natiestaten. Deze aardse globalisering vormt volgens Sloterdijk het volledig overzienbare middenstuk van een driefasenproces. Dit zo ongeveer een half millennium durende middenstuk is als het tijdperk van de Europese expansie de geschiedenis in gegaan. Het begint in 1492 met de ontdekking door Columbus van Amerika en eindigt in 1944 met de invoering van het op de goudstandaard gebaseerde wereldwijde monetaire stelsel van Bretton Woods (VS) en daarmee met het begin van de hegemonie van de VS over de wereld. Aan Bretton Woods hebben we tegenwoordig nog de instituten van de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds te danken. Overigens kwam aan het begin van de jaren '70 een eind aan het Bretton Woods-systeem en daarmee aan de nationale beperkingen op financiële investeringen. Dit halve millennium, het tijdperk 1492-1944, is in ieder geval volgens Sloterdijk de periode waarin het actuele wereldstelsel duidelijk vorm krijgt. De kosmisch-uranische globalisering gaat er aan vooraf, erop volgt de huidige fase van de globaliteit, oftewel de elektronische globalisering: de elektronische inrichting en stoffering van de kapitalistische wereldbinnenruimte.

Hoe God verdween

In de loop van dit middenstuk, dus van de aardse globalisering, ging het besef verloren van een hemelse omvatting van de aarde. Deze teloorgang van de zogenaamde sferenkosmologische duiding van het zijnde begint met de Renaissance en is volgens Sloterdijk identiek met de opkomst van het aardse realisme. Vanaf dat moment voltrekt zich een volstrekt nieuwe concentratie op de planeet Aarde. De Renaissance vormt hiermee ook de inleiding tot het tijdperk van het innemen van de Aarde. Globalisering is zo in de moderniteit de overgang van de meditatieve bolspeculatie naar de praktijk van de bolbeheersing.

Sindsdien zal er voor het mediteren op de ruimte van hemel en aarde naast de kosmosbol gaandeweg ook gebruik gemaakt gaan worden van de aardbol, de globe zoals wij die kennen. In de 18^e eeuw raakt de kosmosbol helemaal buiten gebruik, zodat wij nu van haar bestaan nauwelijks meer weten. De latente metafysische boodschap van de geïsoleerde aardglobe aan zijn gebruikers is dat alle wezens die zijn oppervlak bevolken in absolute zin buiten zijn. Sinds men de planeet omvaren heeft, gaapt er boven hen een afgrond, een bodemloos buiten. Een tweede afgrond vormt de veelheid van vreemde culturen. De 'eeuwige orde der dingen' blijkt in de confrontatie met vreemde culturen slechts een lokale betekenisverband. Beide afgronden confronteren de beschouwers met de toevalligheid van hun bestaan. Deze deontologiesering van de vaste randen is zo de slechte boodschap van de moderniteit, dat zich tegelijk met de goede boodschap van de ontdekking van nieuwe kansen in nieuwe ruimten verspreidt.

De ruimtetewet van de nieuwe tijd is dat men de eigen plaats van herkomst niet meer kan duiden als de navel van het zijnde en de wereld niet meer als diens concentrisch gerangschikte omgeving maar als een van buitenaf waargenomen punt. Deze onttovering van wat Sloterdijk de lokale immuunstructuur noemt, wordt pas in het tijdperk van de snelle verkeersmiddelen en de supersnelle overdracht van informatie epidemisch invoelbaar. Met een boek als 'Hoe God verdween uit Jorwerd' tekent Geert Mak in feite dan ook de teloorgang van zo'n lokale immuunstructuur. Dat 'God uit Jorwerd verdwenen is' betekent zoveel als dat de vroegere vanzelfsprekendheid van het lokale bestaan als 'dé' ervaring van 'de wereld' mensen is ontvallen. De zingevende koepel die kerk en godsdienst over het bestaan legden, de immuunstructuur, is verdampt.

In deze actuele situatie volstaat de bij de lokale ruimte horende categorie van de directe nabuurschap niet meer om het samenzijn met de anderen te duiden. In de 20^e eeuw zien we dan ook onvermijdelijk in de kerken het werelddiaconaat opkomen als het vormgeven aan de betrokkenheid in kerken op de verre naaste. Tegelijk volstaat een kapitalistische veroveraarsmentaliteit niet meer. Deze brengt de wereld sociaal en ecologisch teveel in gevaar. De internationale instituties die zich met name in de 2^e helft van de 20^e eeuw ontwikkeld hebben, onderstrepen dit risicobesef. De evenzovele brandhaarden (van Afghanistan tot Israël en Palestina) en crises (van klimaat-, voedsel- en energie- tot kredietcrisis) onderstrepen echter de ontoereikendheid van deze instituties. Momenteel, ten tijde van de kredietcrisis, klinken er stemmen die spreken over deze crisis als van een kans en een gelegenheid om deze ontoereikendheid nu te boven te komen. Dit spreken over het niveau van de instituties raakt de politieke dimensie van een fenomeen als globalisering. Daarbij is de bewuste inrichting en vormgeving van de institutionele ordening van de wereldsfeer aan de orde.

Wereldbinnenruimte van het kapitaal

De huidige orde van de wereldsfeer tekent Sloterdijk met de metafoor van het 'kristalpaleis'. Sloterdijk ontleent deze metafoor aan de 19^e-eeuwse Russische schrijver Dostojewski, die dit beeld ontwikkelt in zijn *Aantekeningen uit het ondergrondse* (1864) naar aanleiding van zijn bezoek aan Londen rond het midden van de 19^e eeuw. Het 'kristalpaleis' verwijst in dit werk van Dostojewski naar de beroemde grote hal van de allereerste wereldtentoonstelling van 1851 te Londen, het *Crystal Palace*. De Nederlandse architectuur- en stedenbouwhistoricus Auke van der Woud bevestigt in zijn *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (2006) de enorme impact van de wereldtentoonstelling. Volgens Van der Woud waren in vroeger eeuwen vooral bedevaarten oorzaak van het ontstaan van mensenmassa's. In de 19^e eeuw dromden de mensen echter in ongekende aantallen samen om de laatste technische innovaties en de nieuwste consumentenproducten te bekijken. De *Great Exhibition* was in 1851 de eerste grote tentoonstelling van dit nieuwe type. De geëxposeerde voorwerpen waren uit alle delen van de wereld bijeengehaald, vandaar de naam van het fenomeen 'wereldtentoonstelling', een presentatie ván de wereld vóór de wereld; ook de bezoekers kwamen uit alle windstreken.

Met het beeld van het kristalpaleis bedoelt Dostojewski het wezen van de westerse beschaving in haar meest geconcentreerde vorm uit te drukken: namelijk het streven de buitenwereld als geheel in een magische, luxe en kosmopolitisme verheerlijkende immanentie onder te brengen. Voor Dostojewski staat het kristaleis echter niet voor een humaan ideaal, maar voor een afschrikwekkende mensenverslindende structuur, een regelrechte Baäl van de moderne tijd. Het kristalpaleis is in zijn ogen een cultuscontainer waarin de mensen de demonen van het Westen vereren: de macht van geld en ophitsend-verdovende genotsmiddelen, kortom de 'consumptiemaatschappij'.

Op de rijke en welvarende plekken van deze wereld bevinden wij ons volgens Sloterdijk in één grote op het gebouw van de eerste wereldtentoonstelling lijkende broeikasachtige comfortinstallatie. Dit kapitalistische wereldpaleis beweegt zich als een wereldwijde amoebeachtige figuur over de aarde, op zoek naar grondstoffen en energie. Deze grote broeikas heeft geen vaste buitenhuid nodig. Haar meest effectieve wanden zijn geldstromen, muren die opgemetseld worden door de uiterst asymmetrische verdeling van levenskansen en werkgelegenheid. Aan de binnenkant onsceneert de commune van koopkrachtbezitters haar dagdroom van grondige immuniteit en hoogwaardig en almaar toenemend comfort. Het concept van de 'apartheid' is zo volgens Sloterdijk door het huidige kapitalisme gegeneraliseerd en is in een vrijwel ongrijpbare economisch-culturele toestand overgegaan. Tot de manier van opereren van deze universele apartheid behoren enerzijds het onzichtbaar maken van de armoede in de welvaartsgebieden en anderzijds de zwaar beveiligde afzondering van de welgestelden in de nul-hoop-gebieden.

Dit wereldwijde kristalpaleis omvat demografisch nauwelijks een derde van de actuele wereldbevolking en geografisch nauwelijks een tiende van het vaste aardoppervlak. Wie tegenwoordig globalisering zegt, heeft het daarom volgens Sloterdijk over een gedynamiseerd en door comfort geanimeerd kunstmatig continent in de wereldzee van de armoede. De dominante retoriek van de globalisering wekt echter graag de schijn dat het wereldsysteem in wezen en naar zijn ontwerp alomvattend is.

De uitdrukking wereldpolitiek staat in dit kader voor de totaliteit van ordenende politieke taken die met het management van de grote broeikas verbonden zijn: het bestuur van het kristalpaleis. De VS is daarbij de taak van moderne heerser toebedeeld. Zij heeft het op zich genomen de politieke en militaire randvoorwaarden voor het functioneren van het grote comfortstelsel te garanderen. Het actuele wereldsysteem bestaat zo uit een lappendeken van min of meer vrije markt-economieën op basis van natiestaten, waarvan de buitengrenzen zo goed als overal worden gemarkeerd door de aanwezigheid van Amerikaanse troepen.

Om dit kristalpaleis in zijn sferologische betekenis te duiden ontwikkelt Sloterdijk de term

'wereldbinnenruimte van het kapitaal'. Het is een term die de wereldbeleving in het kristalpaleis uitdrukt. Sloterdijk hanteert de term 'wereldbinnenruimte van het kapitaal' als de aanduiding van een soort herhaling van de foetale gewaarwording in een uiterlijke setting. De ervaring van het ik wordt geschetst in relatie tot een soort integraal reservoir of universele plaats, waar de bevrediging van behoeften onmiddellijk plaats kan vinden. Anderzijds hanteert hij het als een sociaal-topologische uitdrukking die de horizon omschrijft van de door het geld mogelijk gemaakte toegangskansen tot plaatsen, personen en gegevens. De subjectiviteit binnen de broeikasachtige comfortinstallatie wordt daarbij bepaald door het al of niet beschikken over koopkracht. In de wereldbinnenruimte van het kapitaal bevinden we ons dan ook in het gelduniversum, waarin alle beslissende dimensies van het bestaan worden gemodificeerd door de tussenkomst van geld. Vrijheid blijkt hier niets anders te zijn dan het vermogen om een keuze te kunnen maken uit de producten op de markt of zelf zulke producten te kunnen produceren.

Onderkenning van sociale en ecologische risico's

Ondanks de overvloed aan comfort geeft het culturele leven van het 'kristalpaleis' blijk van een diepgaande desoriëntatie. Het vrolijke massaculturele nihilisme van de consumentenscène is daarbij volgens Sloterdijk even wanhopig en toekomstloos als het elitair-culturele nihilisme van de welgestelde privé-personen. Waar komt die wanhoop toch vandaan? Sloterdijk suggereert als oorzaak dat comfort en luxe geen inhoudelijk antwoord bieden op de vraag waar we zijn. De huidige overvloed biedt als antwoord juist een voorbijleven aan deze vraag. Dit antwoord houdt het echter niet. De wereldervaring van de anderen die ons onontkoombaar dicht op onze huid zijn komen te zitten is onafwendbaar. Dankzij de elektronische stoffering van de wereldbinnenruimte van het kapitaal kunnen we door de wanden van het kristalpaleis microscopisch dichterbij en telescopisch verder weg dan ooit zien. Daardoor zijn we doordrongen van de risico's die ons sociaal en ecologisch wereldwijd bedreigen. Alleen het onderkennen van die onontkoombare nabijheid van de anderen en het onder ogen zien van de sociale en ecologische risico's van de jacht naar luxe en comfort bieden daadwerkelijk uitkomst. Als er een kwaad over ons is gekomen dan biedt Sloterdijk hier een uitweg.

Globalisering, theologie en kerk

Ik ga nu over naar een meer theologische beschouwing van dit alles. ... Lange tijd is de beleving van het wereldbeeld, het 'in-de-wereld-zijn', vrij letterlijk 'bepaald' (in de betekenis 'van randen voorzien') door kerk en theologie. Kerk en theologie grensden de kenbare en de bewoonbare wereld af en voorzagen deze van een beschermende koepel, een sfeer, denk aan het genoemde voorbeeld van Jorwerd. Tegelijkertijd werd het kerkelijke en het theologische verhaal gaandeweg vanaf het eind van de 15^e eeuw, de begintijd van de grote ontdekkingsreizen, uitgehold en voorzien van een nieuwe inhoud door het verhaal van de globaliserende beweging van het kapitaal.

De geschiedenis van de globalisering is daarmee ook een geschiedenis van kerkelijke en theologische betrokkenheid bij deze globalisering. De ontdekkingsreizen uit de begintijd van de aardse globalisering gingen gepaard met een christelijke missionering die volgens Sloterdijk van meet aan gekarakteriseerd kan worden als flankerend 'religieus' beleid bij een commerciële en militaire corebusiness. Met name protestantse missies waren duidelijk afgestemd op nationaal-koloniale functies. Zendelingen voor het koloniale rijk van de Zeven Provinciën werden in Leiden op een instituut van de VOC opgeleid en ontleenden hun evangelisatieopdracht aan een mandaat van de Noord-Atlantische vrijhandelsmaatschappijen.

In deze geschiedenis zijn het christendom en de kerken volgens Sloterdijk het spoor kwijt geraakt. Ze hebben de behoefte aan geborgenheid in een groot 'verhaal' overgelaten aan het kapitaal, sterker nog ze zijn zelf in dit verhaal gaan geloven. Het is precies in deze specifieke betrokkenheid bij globalisering dat Sloterdijk het christendom in haar hoofdstroom karakteriseert als deeltijdmonotheïsme. Hij bedoelt er mee dat het geloof in de ene God slechts voor een beperkt deel van het leven van toepassing is, voor het grootste deel is er echter sprake van een andere toewijding. Het christendom werd een deeltijdmonotheïsme, dat de dienst aan de ene God reserveerde voor levensterreinen waarop het financieel geen nadeel met zich meebracht.

Achter deze op het eerste gezicht treffende typering van het christendom als deeltijdmonotheïsme gaat een dieperliggend probleem schuil waar de theoloog Arend van Leeuwen al in de jaren '60 de vinger op heeft gelegd. In zijn *Het Christendom in de Wereldgeschiedenis* schetst hij het verhaal van het bijbelse Israël, waarin de aarde aan goddelijke machten wordt ontruk en tot plaats gemaakt wordt van de bevrijdingsgeschiedenis van God met mensen. Dat is bijbeltheologisch gesproken: secularisatie. Tegelijkertijd echter, en daar gaat het nu even om, is in de geschiedenis van het christendom een 'sacralisering' van de wereldse werkelijkheid in gang gezet. In plaats van de voorzienige wil van God te ijken aan de bijbelse uitverkiezingsmomenten van schepping (van een plek waar het goed zal zijn om te leven) en bevrijding (uit slavernij), werd deze wil afgelezen aan de

bestaande verhoudingen in de wereld. Precies in deze sacralisering van de wereldse werkelijkheid situeert Van Leeuwen, in de jaren '80 in zijn *De nacht van het Kapitaal*, wat hij de transformatie van God in Kapitaal noemt. Hij lokaliseert deze transformatie in het hoofdwerk van de grondlegger van de moderne economische theorievorming, de deïstisch theoloog en moraalfilosoof Adam Smith met zijn *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776. In dit hoofdwerk wordt met een wereldwijde blik een systeem van natuurlijke vrijheid geschetst met de commerciële maatschappij als hoogste trap van beschaving. Het kenmerk van deze beschaving is dat de taak van de overheid tot een minimum gereduceerd is. Deze staatsonthouding is mogelijk op grond van wetenschappelijk inzicht in de werking van de natuurlijke werkelijkheid als een systeem van natuurlijke vrijheid. God als subject gaat volgens Van Leeuwen in dit economisch hoofdwerk op een verborgen wijze over in een ander subject: het Kapitaal. In het werk van Smith dat aan dit hoofdwerk voorafgaat (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) wordt de natuurlijke werkelijkheid nog gezien als door God geschapen. Gods wil is in de natuurwetten aanwezig als een verborgen wereldrede, een innerlijke logica. Het is deze rol van een innerlijke logica die in het economische hoofdwerk van Smith vervuld wordt door het Kapitaal, terwijl Smith God zelf nadrukkelijk niet meer ter sprake brengt.

In deze transformatie vindt volgens Van Leeuwen tegelijkertijd een secularisering en een sacralisering plaats: God wordt verwereldlijkt en het kapitaal wordt vergoddelijkt, maar dat laatste gebeurt op een onzichtbare wijze. Dit is ook de reden volgens Van Leeuwen dat de 'goddelijke' betekenis van het kapitaal (als innerlijke grond en logica van de wereldwerkelijkheid) verborgen is en dat er dus sprake is van een verborgen economische religie. In feite gaat het volgens Van Leeuwen dus niet om wat Sloterdijk deeltijdmonotheïsme maar om een verborgen monotheïsme.

Net als Sloterdijk komt Van Leeuwen tot de conclusie dat het verhaal van het kapitaal onze wereld en onze levens 'betekenisvol' omcirkelt en doordringt. Het verschil tussen beiden is dat Sloterdijk de nadruk legt op de wereldveranderende potentie van een wereldbeleving die het benauwende van dit verhaal tot zich door laat dringen. Van Leeuwen duidt de wereldbeleving gevat in het verhaal van het kapitaal als gesloten, alleen een ramp die de wereld op zijn grondvesten doet schudden kan verandering brengen. In de visie van Van Leeuwen zou wellicht de huidige economische crisis als een dergelijke wereldschokkende ramp kunnen fungeren.

We kunnen concluderen dat in deze tijd van de globaliteit het besef groeit dat er behoefte is aan een nieuwe wereldomvattende mentaliteit met integratie van de belangen van mensen en de ecosfeer, die de globaliteit in de gestalte van de grote 'comfortinstallatie' tot nu toe buitensluit. Er is behoefte aan een nieuw wereldbesef of een betrokkenheid op de wereld die als een nieuw groot verhaal mensen omvat en richting geeft. In dit verband spreekt Sloterdijk van de noodzaak van een nieuwe oecumene, een nieuwe betrokkenheid op de wereld.

Sloterdijk hanteert de term oecumene dus niet in de betekenis van kerkelijke eenheid en samenwerking. Wel roept hij de kerken op om zich aan te sluiten bij deze nieuwe oecumene. De kerk zal zich daarmee moeten transformeren tot de draagster van een 'wereldethos'. De term 'wereldethos' is ontleend aan de theoloog Hans Küng die al vanaf het eind van de jaren '80 pleit voor de bijdrage vanuit kerken en theologie aan een nieuwe levensbeschouwelijke basisoriëntatie van waaruit geijverd wordt voor een nieuwe wereldorde. Volgens Küng moeten we toewerken naar een sociaal én ecologisch gereguleerde markteconomie, waarin gezocht wordt naar evenwicht tussen kapitaalbelangen enerzijds en sociale en ecologische belangen anderzijds, kortom naar een eco-sociale markteconomie. Volgens Sloterdijk hangt de maatschappelijke relevantie van de kerken voor de nabije toekomst er van af of zij wel of niet op deze uitdaging ingaat.

De theoloog Erik Borgman bevestigt in zijn boek *Metamorfosen* (2006) de gedachte dat de tijd voorbij is dat kerk en theologie God aan de hand van een heersend wereldbeeld zouden kunnen 'na-denken'. De verwijzing naar een goddelijk fundament in de werkelijkheid dat deze draagt en omvat is in de huidige tijd ongeloofwaardig geworden. Precies echter deze 'postmoderne' argwaan schept volgens Borgman ruimte voor wat als dragende en omvattende presentie in de huidige wereldsituatie aan het licht wil komen: de menselijke gemeenschap die ons draagt en omvat. Kerk en theologie kunnen zich op grond van de notie van Immanuël ('God met ons') in hun traditie betekenisvol betrekken op die situatie: de behoefte aan en het verlangen naar een alomvattende menselijke gemeenschap als de actuele vraag naar de werkelijkheid van de God van schepping en bevrijding uit de verhalen van het bijbelse Israël.

Met andere woorden: het onder ogen zien en omarmen van de huidige wereldsituatie: de sociale en ecologische risico's van de huidige economische orde onder ogen zien en afzien van het kapitaal en zijn accumulerende beweging als het enige ordeningsprincipe van onze wereldwerkelijkheid. Dat is het beamen van de wereld als 'onze' wereld en het beamen van de werkelijkheid van God, als Immanuël, die ons in het onderkennen van ons samenzijn in die wereld nabij is.

Ik dank u voor uw aandacht.